

Seyyah ve Coğrafyacılar Tarafından Aktarılan Bilgiler Doğrultusunda IX.-XIV. Yüzyılda Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası *

*Historical Geography of the Black Sea in the IX.-XIVth Centuries According to the
Information Transmitted by Travelers and Geographers*

Abdulhalik BAKIR – Fatih AKSOY*****

Öz

Karadeniz sahip olduğu coğrafi konumundan dolayı tarihin her döneminde yazarların kaleminde yer almıştır. Zira eski çağlardan itibaren bu büyük denizi çevreleyen bölgelerde bulunan su kaynakları ve beraberinde tarım yapabilme imkânı ile insan yerleşimine ve yaşamına olanak bulunuyordu. Yerleşimin niteliği, azlığı ya da çokluğu her dönemin siyasi konjonktürüne göre farklılıklar gösterebilmektedir. 9. ve 14. yüzyıllarda Karadeniz siyasi yapısının başat gücü Bizans İmparatorluğu iken Hazar Kağanlığının, Altın Orda Devletinin, Selçuklu Türklerinin, Rusların, Latinlerin ve diğer bazı unsurların Karadeniz ile olan irtibatı gözlemlenebilecektir. Bu çalışma ile Karadeniz'in 9. ve 14. yüzyıllar arası tarihi coğrafyası dönemim seyyah ve coğrafyacıları tarafından sunulan bilgiler çerçevesinde anlatılması amaçlanmıştır. Seyyah ve coğrafyacıların çalışma yöntemlerine yada yorum farklılıklarına göre aktarılan bilgiler arasındaki benzerlikler ve farklılıklara değinilmiş, birbirinden farklı tanımlama ve açıklamaların nedenleri üzerinde durulmaya gayret gösterilmiştir. Özellikle Karadeniz'in Hazar Denizi ve Akdeniz ile olan irtibatına yönelik tanımlamalara değinilmiş, bu tanımlamaların içerikleri ve nitelikleri hakkında bilgi aktarılmaya çalışılmıştır.

* Bu çalışma "XI.-XV. Yüzyıllarda Karadeniz'de Ulaşım ve Ticaret" adlı Doktora tezinden üretilerek hazırlanmıştır.

** Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr, orcid: 0000-0002-4436-5322

*** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi; fatihaxoy@hotmail.com.tr; Orcid: 0000-0001-7004-4154

Anahtar Sözcükler: *Karadeniz, Azak Denizi, Hazar Denizi, coğrafya, seyahat.*

Abstract

In every historical period the Black Sea included in the writings of authors because of its geographical location. Since ancient times, human settlement and life have been possible with the water resources and the opportunity for agriculture in the regions surrounding this great sea. The quality and quantity of the settlement can depend on the political conjuncture of each period. In the 9th and 14th centuries, while the dominant political power of the Black Sea was the Byzantine Empire the connection of the Khazar Khaganate, the Golden Horde State, Seljuk Turks, Russians, Latins and some other elements with the Black Sea can be observed. This study aims to explain the historical geography of the Black Sea between the 9th and 14th centuries within the field of the information provided by the travelers and geographers of the period. The similarities and differences between the information referred to the working methods or differences of remark of travelers and geographers are mentioned, and endeavors have been made to focus on the reasons for the different definitions and explanations. Especially the definitions regarding the liaison of the Black Sea with the Caspian Sea and the Mediterranean were mentioned and has been made to relay information about the contents and qualities of these definitions

Key Words: *Black Sea, Sea of Azov, Caspian Sea, geography, travel.*

Karadeniz Coğrafyası Hakkında Genel Bilgiler

Batısında Balkan Yarımadası, kuzeyinde Doğu Avrupa Ovası, doğusunda Kafkas Dağları ve güneyinde Anadolu yarımadası bulunan Karadeniz, Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir konumda bulunur. Bu konumu nedeni ile bir iç deniz olarak tanımlanabilir. Bu büyük denizin Bulgaristan, Romanya, Ukrayna, Rusya, Gürcistan ve Türkiye'ye kıyısı vardır. Azak Denizi ile birlikte yaklaşık 461.000 km² yüzölçümüne sahip olan Karadeniz kıyılarının uzunluğu 8.350 km civarındadır. Doğu batı yönünde 1.175 km uzunluktadır. Denizin en derin noktası 2.210 metre olarak

ölçülebilmiştir¹. İstanbul Boğazı vasıtasıyla Marmara Denizi'ne bağlanan Karadeniz'in diğer parçası olan Azak Denizi ile bağlantısı Kerç Boğazı ile sağlanmaktadır².

Karadeniz çevresindeki dağlar çoğunlukla kıyıya paralel olarak uzanırlar. Bundan dolayı girinti ve çıkıntısı azdır. Kırım Yarımadasının güneyini dolanan Kırım Dağları Karadeniz'in kuzey bölgesinin önemli dağ grubu iken doğuda Kafkas Dağları, güneyde Kuzey Anadolu Dağları, güneybatısında Yıldız Dağları bulunur. Batısında Balkan dağları yüksekliği Dobruca Platosuna doğru azalır.

Karadeniz'in kuzey ve batı bölümlerine beş büyük ırmak dökülür: Dinyeper, Dinyester, Don Irmağı, Kuban Irmağı, bütün doğu ve orta Avrupa'yı kapsayan Tuna. Tuna tek başına her yıl 208 km³ tatlı suyu Karadeniz'e taşır.

Karadeniz'in güney kıyılarında ise belli başlı dört ırmak Karadeniz'de sonlanır: Sakarya, Kızılırmak, Yeşilirmak ve Çoruh (sonuncusunun büyük bölümü Türkiye'de olmasına karşın Gürcistan'ın Batum şehrinden denize dökülür). Avrupa ve Asya'dan Karadeniz'e dökülen akarsularla birlikte Karadeniz havzasının alanı denizin kendisinden 5 kat daha geniştir ve yaklaşık 2,2 milyon km²'dir.

Karadeniz'e dökülen akarsulardan en uzununu Tuna'dır ve uzunluğu 2.860 km'dir. Bu nehrin haricinde Dinyeper 2.285 km, Dinyester 1.328 km, Güney Buh 857 km, Çoruh 500 km, Rioni 228 km, Enguri 221 km, Kodor 84km, Yeşilirmak 416 km, Kızılırmak 1.151 km, Sakarya 790 uzunluktadır³.

¹ A. Beril Tuğrul, "Karadeniz'de Enerji Politikaları", Bölgesel ve Uluslararası İşbirliği Sahası Olarak Karadeniz, Ed. M. Hacısalihoğlu, BALKAR & TÜMBİFED, İstanbul 2020, s. 132.

² İsmet Balık, "Karadeniz'e Kıyısı Bulunan Ülkelerin Karadeniz'deki Balıkçılık Yetki Alanları ve Balıkçılık Faaliyetleri", Acta Aquatica Turcica, 15(2), 2019, s. 118.

³ Geleceğin Dünyasında Bilimsel ve Mesleki Çalışmalar (Doğa Bilimleri ve Ziraat), Ed. Oktay Erdoğan, M. Lütfi Avsever, Ekim Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2018, s. 4.

Bunlarla birlikte Kuban Nehri 870 km, Don Nehri ise 1.870 km mesafe katederek Azak Denizine dökülürler⁴.

Giriş

Geç ortaçağlarda Karadeniz hakkında aktarılan malumat çeşitli olup, bazı müelliflerin aktardıkları bir diğerini teyit eder mahiyette iken aynı konular hakkında birbirinden farklı bilgilere de rastlanmaktadır. Bu farklılık çoğunlukla bu bilgileri aktaran müellifin çalışma biçimi ile alakalıdır. Çalışmaları daha çok coğrafi bilgiler ve kartografya ile desteklenen kimi yazarların eserlerindeki veriler daha sağlıklı görünmektedir. Ancak müelliflerin duyuları ve kendilerinden öncekilerden elde edilen aktarımları doğrultusunda kaleme aldıkları eserlerdeki bilgiler kıyaslamalı olarak titizlikle irdelenmelidir.

9 ve 10. yüzyıl yazarlarının Karadeniz hakkında aktardıkları bilgiler, Karadeniz coğrafyasını tam olarak izah edebilecek mahiyette değildir. Müelliflerin kendi çalışma sahalarında edindikleri bilgileri derledikleri görünmektedir. Örneğin İslam Coğrafyacıları İslam'ın Arap Yarımadası dışında yayılmasının sürat kazandığı bu dönemlerde öncelikle İslam'ın yayıldığı, daha özede ise İslam yönetimi altında bulunan sahalar hakkında bilgileri aktarmışlardır. Bu dönemlerde Karadeniz coğrafyasında İslam'ın belirgin bir yeri olmamakla beraber yer yer ticaret merkezlerinde ve önemli metropollerde Müslümanların buldukları bilinmektedir. Bu zamanlara ait bilgiler gerek coğrafyacıların kendi gözlemlerinden ve gerekse bu yörelerden gelen bilgilerin derlenmesi vasıtası ile aktarılmıştır. Ancak Karadeniz coğrafyasının ya da Karadeniz coğrafyasındaki herhangi bir bölgenin veya yörenin geniş olarak tafsilatına rastlanmaz. Yalnızca İstanbul (Konstantinapol-Konstantiniyye) hakkında, Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti ve Karadeniz sahasına geçiş güzergâhının merkezinde olması hasebiyle daha ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır. Muhakkak ki bu açıklamaların

⁴ Tolga Altuntaş, *İç Su Yollarının Ticari Önemi Dünya'dan Örnekler ve Türkiye İncelemesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Politikası Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 51.

yapılmasında dönemin İslam Devletleri tarafından İstanbul üzerinde yapılan seferlerden elde edilen bilgilerin etkisi olmuştur.

Seyyah ve coğrafyacılar, Karadeniz'in genel coğrafyası hakkında çeşitli bilgiler sundukları gibi önemli şehirler ve limanlar hakkında da bilgi aktarımında bulunmuşlardır. Karadeniz, dünya coğrafyasının bir parçası olarak yapılan çalışmaların niteliğine göre çeşitli vesileler ile ele alınmıştır. Örneğin 10. Yüzyılda İbn Rüste, “*el-Alâku'n-Nefise*” adlı eserinde dünya denizlerini beş parça olarak izah eder iken Pontus Denizi olarak belirttiği Karadeniz'i bunların dördüncüsü olarak belirtir. İbn Rüste'nin saydığı denizlerin tamamı şöyledir⁵:

1. Grup: Hint Denizi, Fars Denizi ve Çin Denizi
2. Grup: Rum Denizi (Akdeniz), Afrika Denizi ve Şam Denizi
3. Grup: Batı Denizi (Atlas Okyanusu)
4. Grup: Pontus Denizi
5. Grup: Taberistan Denizi ve Cürcan Denizi

Muhammad İbn-Abî-Tâlib el-Dımaşkî (1256–1327) dünya üzerinde üç büyük deniz olduğundan bahseder. Bu denizler Karadeniz, Akdeniz ve Hazar Denizidir ve bunların dışında dünyanın tüm kıyıları okyanus tarafından çevrelenir der⁶. Ebü'l-Fidâ ise Okyanusla birlikte beş büyük deniz sayar. Bunlar Okyanus, Çin Denizi, Akdeniz, Karadeniz (Pontus Denizi) ve Hazar Denizidir⁷. O da Dımaşkî gibi karaların denizler tarafından çevrelendiğini belirtir. Hamdullah el-Müstevfî ise dünyadaki denizlerin sayısının yedi olduğunu yazar ve beşinci deniz olarak “*Eski Yunanlıların Pontus ismi ile andığı*” Karadeniz'i zikreder. Ancak Müstevfî tarafından yapılan açıklamalarda

⁵ İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*, Ankara Okulu Yayınları. Ankara, 2017, s.103.

⁶ Dimaşqî, Muhammad İbn-Abî-Tâlib, *Manuel De La Cosmographie Du Moyen Âge, Traduit de L'Arabe "Nokhbet ed-Dabr Fi 'Adjaib-il-Birr Wal-Bab'r"*, ed. M.A.P. Mehren, (Copenhague-Paris-Leipzig, 1974), s.172,175.

⁷ Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Büldân: Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s.27,32.

Karadeniz ile Akdeniz'in tam olarak birbirinden ayırt edilemediği, hatta her iki denizin tek bir deniz olarak anlattığı da görülür⁸.

Gırnâti, İbn Rüste gibi dünya denizleri ve bu denizlerin bazı özellikleri hakkında yaptığı açıklamalarda yer yer Karadeniz'den de bahsetmiştir. Gırnâti'nin anlatımına göre Hazar, Harezmi (Aral Gölü), Ahlat (Van Gölü), Urmıye Gölü ve Bakır Şehri (Buhara olmalıdır) çevresinde bulunan deniz ve göller Karadeniz'in (Bahr-ı Esved olarak bahsetmektedir) birer parçası idiler ancak artık bir bağlantıları bulunmamaktadır. Bununla birlikte⁹ daima bu denizlere karışan büyük nehirlerin varlığından da bahsetmiştir¹⁰. Med cezir hadisesini konu alan Gırnâti, gece ve gündüz gerçekleşen med cezir hadisesi neticesinde Karadeniz'den Akdeniz'e ve tersi yönlü akıntılarının oluştuğunu belirtmektedir¹¹. Gırnâti tarafından aktarılan bir diğer bilgi Karadeniz'in suyunun "Akdeniz'de bakır pası gibi yeşil bir renkte" görülmesidir¹². Bunların haricinde Gırnâti eserinde Karadeniz hakkında pek çok abartılı ifadeye yer vermiştir. Karadeniz hakkında ele aldığı bazı konular (boğazlardan geçemeyecek kadar aşırı büyük balıklar, amber balığı vs.¹³) eserini oluştururken derlediği bilgilerde mübalağa yaptığı veyahut dimağlarda Karadeniz ile okyanusları birbirine karıştırmış olabileceği düşüncesini uyandırmaktadır.

Nitekim ed-Dimaşki Karadeniz'in okyanus ile (muhtemelen Baltık Denizi) arasında bulunan bazı halkların arazilerinden geçerek birleştiğine dair bir iddiayı aktarır. Bahsettiği halklar Alanlar, Slavlar, Almanlar farklı coğrafyalarda yaşamaktadırlar¹⁴. Karadeniz ticaretinde kullanılan Tuna, Dinyeper gibi nehir yollarının olması bazı müelliflerin zihninde böyle bir

⁸ Hamd-Allah Mustawfi, Nuzhat al-qulüb, ed. G. Le Strange, *The Geographical Part of al-qulüb Composed by Hamd-Allah Mustawfi*, Leiden, 1919, s.229-230

⁹ Ebû Hâmit Muhammet el-Gırnâti, *Gırnâti Seyahatnâmesi (Tercüme-i Tuhsütü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb)*, Haz. Doç. Dr. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015, s.309.

¹⁰ Ebû Hâmit Muhammet el-Gırnâti, *Gırnâti Seyahatnâmesi (Tuhsütü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb)*, Haz.Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s.136.

¹¹ Gırnâti, Büyüyenay Yayınları, s.311.

¹² Gırnâti, Yeditepe Yayınevi, s.136.

¹³ Gırnâti, Yeditepe Yayınevi, s.137; Gırnâti, Büyüyenay Yayınları, s.315,317,319.

¹⁴ Dimaşqi, *a. g. e.*, s.192.

kanaatin oluşmasına imkân vermiş olmalıdır. Dımaşkı, Hazar Denizinin Karadeniz'den türeyen bir deniz olduğuna ilişkin bir düşünce olduğunu da aktarır¹⁵ ki bu da bazı coğrafyacılar tarafından da öne sürülen, ilgili dönemde doğruluğu hakkında net bilgi sahibi olunmayan diğer bir bilgidir.

Konuya ilişkin olarak Muhammed b. Ahmed b. el-Mukaddesî (946-1000) eseri Ahsenü't-Takasim'de denizlerden bahsederken; Kudama el-Kâtib ve el-Ceyhani tarafından Çin Denizi, Akdeniz ve Okyanus'a, Konstantiniyye Körfezi ve Taberistan Gölünü de ekleyerek deniz sayısının beşe çıkardıklarını kaydeder. Taberistan Gölü olarak nitelenenin Hazar Denizi olduğu bilinmekte iken Konstantiniyye Körfezi olarak zikredilen mevkiinin Marmara Denizi, Boğazlar veya Karadeniz olması muhtemeldir¹⁶. Karadeniz için bu tabir de kullanılmış olabilir. İbn Havkal, Karadeniz'i, Trabzon'dan İstanbul'a uzanan bir haliç olarak tarif ederken¹⁷, Mes'ûdî ise Lazika¹⁸ topraklarından İstanbul'a kadar uzandığını yazarak birbirine yakın tariflerde bulunurlar¹⁹. Yine 10. yüzyılda Ahmed bin Rüste tarafından yapılan anlatımda Karadeniz'in Lazika bölgesinden başlayarak İstanbul'a (Konstantiniyye) kadar uzandığı ifade edilir²⁰.

¹⁵ Dımaşkı, *a.g.e.*, s.165-166.

¹⁶ Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't Takâsım)*, çev. D.A.Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2015, s.35-36.

¹⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. R.Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017. s.181-187.

¹⁸ Karadeniz'in güneydoğusunda, Kafkasya'nın ve Gürcistan'ın batısında bulunan bölge. Antik kaynaklarda Kolkhis olarak geçen bölgeden Roma döneminde Lazika olarak da bahsedilmeye başlanmıştır. 824 yılından itibaren Bizans İmparatorluğuna bağlı, Trabzon merkezli bir eyalet (thema) olarak idari ve askeri yapısı belirlenmiştir: Murat Keçiş, Cüneyt Güneş, "Bizans Kafkasya'sının Yönetimine Dair Bazı Tespitler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2017; (23): s. 11,15; Fatih Aksoy, *Osmanlı Öncesi Dönemde Trabzon Şehri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Elazığ 2009, s. 30; Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem*, Thema Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 275-276.

¹⁹ Mes'ûdî, *Muruc-Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D.A.Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004. s.36.

²⁰ İbn Rüsteh, *a.g.e.*, s.104.

Karadeniz'in Adlandırılması ve Tarif Edilmesi:

Yazarı meçhul olan “Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib” adlı eser H.372/M.982-983 yılında kaleme alınmıştır²¹. Bu eserde dünyanın bilinen çeşitli bölgelerinden ve özelliklerinden bahsedilir iken Karadeniz hakkında da bazı bilgiler aktarılmıştır. Genellikle “Gürziyan Denizi” olarak aktarılan Karadeniz için bu isimden kastedilen Gürcistan'dır. Eserde Karadeniz'den Bontos (Pontus) Denizi olarak da bahsedilir iken Gürziyan Denizi ismi genellikle vurgulanır²².

Bu noktada bir konuya değinmek gerekmektedir. Bahse konu dönemlerin çalışmalarında Karadeniz'in Akdeniz'den ayrı bir deniz olarak kategorize etmeye yönelik çalışmaların sınırlı olduğunu gözlemlemekteyiz. Ahmed bin Rüste gibi doğrudan Pontus Denizi adıyla ayrı bir şekilde vurgulansa dahi ismi geçen müelliflerin bir kısmı Karadeniz'i Akdeniz'in bir parçası olarak zikretmektedirler. Hatta Hazar Denizi ile birleşik olduğunun kaydedildiği çalışmalara da rastlamaktayız. Bugünkü manada ve coğrafi tanımlamaları kolaylaştırma çabasına hizmet edebilmek maksadıyla denizleri buldukları coğrafyaya ya da belirli özelliklerine göre ayrıştırma metodu nadir olarak izlenmiştir. Müelliflerin çoğu denizlerin farklı bir kimlikle tanımlanmasına ya da isimlendirilmesine yönelik yöntem izlememişler, denizleri tüm karaları kapsayan genel bir su yolunun parçaları olarak tanımlamışlardır. Denizler bir bütün olarak kabul edilmekte ve istisnai olarak dönemine göre kıyısı olan ülkelerin ya da kıyılarında yaşayan halkların isimleri ile anılmaktadır. Böylelikle bir halkın ismini taşıyan denize ulaşıldığında o halktan insanlarla karşılaşılacağına dair bilgi aktarımı yapılmış olmaktadır. “Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib” adlı eserdeki “Gürziyan Denizi” ifadesi de böyle bir tarifin neticesidir. Bu isimlendirme ile bu büyük denizin Gürcistan'a kıyısı olduğuna dair bilgi de verilmiş olmaktadır.

Denizlerin bir bütün bir su yolu olarak tarif edildiğine dair bir örneğe Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûnî'nin 10. yüzyılda tuttuğu

²¹ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Yay. Haz. Vladimir Minorsky, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul, 2008, s.IX.

²² *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s.6.

kayıtlarda rastlanır. Bîrûnî tarafından Hindistan ırmaklarının güzergâhları izah edilir iken Hindistan'ın kuzeyinde bulunan kuzey-güney yönlü dağlardan (Meru Dağı gibi) bahsedilmiştir. Bu dağların kuzeyinden çıkan nehirlerin Türkistan'dan, Tibet'ten, Hazar ve Saka-Slav ülkelerinden geçerek Hazar Denizine, Aral Gölüne yahut Karadeniz'e veya Baltık Denizine döküldüğüne²³ dair bir bilgi aktarılmış olsa da bu bölgelerden Karadeniz'e ve hatta Hazar Denizine kadar ulaşan bir nehir bulunmadığı bilinmektedir. Görülebileceği üzere ismi geçen deniz, nehir ve göller dünya üzerindeki genel su kütlelerini oluşturan bütüne ait parçalar olarak algılanmaktadır.

Benzer şekilde İbn Arabşah'ın "Mısır Denizi" olarak isimlendirdiği deniz hakkındaki tanımlamasında bu denizin Deşt (Deşt-i Kıpçak, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan saha) ve Gürc'e (Gürcistan) kadar uzandığı bilgisini vermektedir. Kafkas dağlarının Karadeniz ile Hazar Denizi'nin (Kulzüm Denizi, Bahr-i Kulzüm) arasında bulunduğunu ifade etmektedir²⁴. İbn Arabşah'ın Karadeniz'i Doğu Akdeniz'in bir bölümü olarak açıklamaya çalıştığını görüyoruz.

Ebü'l-Fidâ Karadeniz'in eski kaynaklardaki adının *Nithas* olduğunu yazar²⁵. Dimaşkı, farklı Arap kaynaklarda da Nithas olarak geçen Karadeniz'den "Trabzon Denizi", "Rus Denizi" veya "Rum Denizi" olarak da bahseder²⁶. Nitekim Yâkût el-Hamevî'nin Karadeniz'e ilişkin ifade şu şekildedir: "*Dünyanın ortasında yer alan Slavların ve Rusların topraklarında bir deniz*

²³ Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tabkâku Mâli'l-Hind (Bîrûnî'nin Gözleriyle Hindistan)*, çev. Kıvameddin Burslan, Yayına Hazırlayan ve Notlandıran: Ali İhsan Yitik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s.175-176.

²⁴ İbni Arabşah, *Acâib'ul Makdûr Fi Nevâib-i Timur (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev.D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s.311; Bahr-i Kulzüm ifadesi çeşitli kaynaklarda Kızıldeniz'i işaret etmek için de kullanılmışsa da burada Hazar Denizinden bahsedildiği aşikârdır: Ak, M., "Osmanlı Coğrafyasında İki Yer Adı (Bahr-İ Kulzüm/Kurzüm) Üzerine", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, İstanbul 1996, s. 7-12.

²⁵ Ebu'l-Fidâ, *a.g.e.*, s.32.

²⁶ Dimaşkı, *a.g.e.*, s.20-21,166,192; "Trabzon Denizi" ifadesi Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldân* isimli eserinde de kullanılmaktadır: Ahmet b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 226.

*vardır; burası Yunanlılarca Buntus (Pontus) olarak tanınır. Biz de ise Trabzünde olarak bilinir. Zira şehir bu deniz üzerindedir*²⁷.

10. yüzyıl müelliflerinden Mes'ûdî ise bazı Kafkas Dağları halklarını zikrederken kendi aktarımlarının sınırlarını da belirtmiştir ki bu sınırlar Karadeniz'in güneyinde Trabzon ve kuzeyinde Azak (Mayutıs) Denizinin dâhil olduğu Pontus (Karadeniz) ile Hazar Denizi'dir²⁸. Yine 10. yüzyılda yaşamış ve eseri Sûretü'l-Arz'ı kaleme almış olan İbn Havkal, yaşadığı dönemde İslam coğrafyasının kuzey sınırının Trabzon'a dayandığını, Hazar Denizinin 1184 yılı itibarı ile tamamen Müslümanlarca fethedildiğini aktarır²⁹. Karadeniz'in doğusunda özellikle zikredilen şehir Trabzon'dur. Arap coğrafyacıları şehirden Trebizond, Tarabizon, Atrabezonde, Atrapezun gibi isimlerle bahsetmişlerdir. Trabzon bu dönemde halen daha Doğu Roma İmparatorluğunun bir parçasıdır ve İslam coğrafyacıları tarafından Karadeniz'in batısı ile ilgili aktarılanların merkezinde de bu imparatorluğun merkezi olan İstanbul yer almaktadır.

Trabzon Anadolu coğrafyasının kuzeyinde bir şehir olarak bu dönemde halen İslam şehri olmamasına ve 10. yüzyılda İbn Havkal tarafından İslam coğrafyasının kuzey sınırında bulunduğu belirtilmesine karşın aynı yüzyılda İbn Fadlân'ın anlatımından, İslam'ın aslında Karadeniz'in kuzeyinden Volga Boylarına kadar ulaştığını öğreniyoruz. Bağdat'tan yola çıkan İbn Fadlân, Hazar Denizi'nin doğusundan devam ederek 922 yılında Volga Nehri üzerindeki Bulgar şehrine ulaşmıştı. Bu ziyaretin amacı İslam'ı seçen Bulgar Hanı Almış'ın Halife Muktedir-Billâh'tan cami yapımı için ustalar ve din adamları talebi idi³⁰. Daha kuzey bölgelere kadar ulaşılabilmiş olsa dahi Karadeniz coğrafyasında İslam toprağı olarak nitelendirebileceğimiz bir yer veya İslamlaşma sürecinde olan halk ya da halklar bu yüzyılda henüz mevcut değildir.

²⁷ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C: 1, Beyrut 1977, s. 342.

²⁸ Mes'ûdî, *a.g.e.*, s.39.

²⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s.165.

³⁰ İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnamesi*, Çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. VIII-IX.

Ebü'l-Fida Azak Denizi'nin "Kırım Denizine" aktığını yazmıştır ki "Kırım Denizi" olarak nitelediği deniz de Karadeniz'dir³¹. Azak Denizinden ise Dimaşkı "Suğdak Denizi" olarak da bahsetmekle birlikte³² eserinin farklı yerlerinde aynı denizden "Sakşın Denizi" veya "Kıpçak Denizi" olarak da bahseder³³. Ancak Ebü'l-Fidâ'nın kendi döneminde Pontus Denizi, Karadeniz veya Kırım Denizi gibi farklı isimlerle adlandırıldığını belirttiği deniz Azak Denizidir³⁴. Yine Ebü'l-Fidâ Azak Denizi'nin eski kaynaklarda "Pontus Gölü (Mayıntıs)" olarak da geçtiğini belirtmiştir ki farklı coğrafyacılar da buna benzer şekilde bahsedenler olmuştur³⁵. Denizlerin isimlerinin aynı coğrafyacı tarafından bile farklı farklı zikredilmesi Karadeniz coğrafyasına ilişkin bilginin sınırlı olduğu, ortaçağın sonlarında halen bu denize dair belirsizliğin bulunduğu kanaati oluşturmaktadır. Özellikle Karadeniz ile Azak Denizinin nitelenmesinde zorluk çekildiği anlaşıyor. Buna rağmen hem Dimaşkı hem de Ebü'l-Fidâ, Karadeniz'in kuzeyinde İstanbul'daki gibi bir boğaz bulunduğunu belirtirler³⁶. Burası Kerç Boğazıdır. Dimaşkı'ye göre bu boğaz 10 mil genişliğinde ve 30 mil uzunluğundadır. Bu kanaldan Azak Denizine ulaşılır. Azak Denizi 200 mil uzunluğunda ve 200 mil genişliğindedir³⁷.

12. yüzyılda Muhammed el-İdrîsî, *Karadeniz'in (Pontus), Konstantinopolis'ten Lazika topraklarına kadar 1.300 mil uzunlukta olduğunu, genişliğinin ise 300-400 mil arasında değişiklik gösterdiğini kaydederken*³⁸, 13. yüzyılda ise Rubruklu Willem,

³¹ Ebu'l-Fidâ. *a.g.e.*, s.44.

³² Dimaşkı, *a.g.e.*, s.192,373,381.

³³ Dimaşkı, *a.g.e.*, s.193; Sakşın: Volga Nehrinin Hazar Denizine döküldüğü yerde, Astrahan yakınlarında 11. yüzyıl ile 13. yüzyıllar arasında var olmuş şehir. Azak Denizi hakkındaki bu adlandırmayı bahse konu dönemde bazı yazarların Karadeniz'in Hazar Denizi ile birleşik olduğuna ilişkin aktardıkları bilgilerle açıklamak gerekir. Zira bu bilginin kaynağı Azak Denizinden itibaren Don Nehri vasıtası ile Volga Nehrine en yakın berzaktan ulaşılabilmesi ve bu yolla Hazar Denizine ulaşılabilmesi olmalıdır. Don Volga kanalı çok sonraları açılacak olsa dahi bu iki nehir arasında ulaşım yapılabilirdi.

³⁴ Ebu'l-Fidâ, *a.g.e.*, s.43.

³⁵ Ebu'l-Fidâ. *a.g.e.*, s.310.

³⁶ Ebu'l-Fidâ. *a.g.e.*, s.44; Dimaşkı, *a.g.e.*, s.193.

³⁷ Dimaşkı, *a.g.e.*, s.193.

³⁸ Al-İdrîsî, *Nuzhat al-Mushtaq fi İkhtiraq al-Afaq*, Traduite de L'Arabe en Français P.A. Jaubertas Geographie d'Edrisi, 2. Cilt, Paris, 1836-40, s.405.

Karadeniz'den Pontos Denizi veya Büyük Deniz olarak bahseder ve tacirler vasıtasıyla edindiği bilgiye dayanarak bu denizin uzunluğunu 1.400 mil olarak verir. Rubruklu Willem Karadeniz'in adeta iki parça olduğundan bahsederek buradaki Azak Denizi'ne de işaret eder³⁹. 10. Yüzyılda İbn Rüste dünya denizleri hakkında bilgi verir ve Pontus Denizi olarak belirttiği Karadeniz'in İdrisî gibi 1.300 mil olarak verdiği kıyı uzunluğuyla birlikte genişliğinin 300 mil olduğunu yazar⁴⁰.

Görüldüğü üzere aktarılan bilgiler yer yer birbirini teyit eder mahiyettedirler. Nitekim Karadeniz'in uzunluğu Hudûdü'l-Âlem müellifine göre de 1.300 mildir. Ayrıca 350 mil genişliğinde olan Karadeniz'in doğusunda Alanlar, kuzeyinde Peçenekler, Hazarlar, Mirvatlar, İç Bulgarlar ve Saklablar (Slavlar), batısında Burcanlar ve güney sınırında ise Rum ülkesi bulunmaktadır⁴¹. Bir diğer izahta ise Türklerin bir boyu olan belirtilen Hazar Peçeneklerinin ülkesinin Karadeniz'in batısında bulunduğu anlatılmıştır. Ayrıca Karadeniz'in Alanların ülkesinin kuzeyinde bulunduğu bilgisine de yer verilir iken, Hazar Peçeneklerinin de Alan topraklarının kuzeyinde olduğu aktarılır⁴². Alan ülkesinin parçalarından birisi olarak anılan Kasak (Kaşk) bölgesinden kastedilenin Kafkasya olması büyük ihtimaldedir ve yine eserde belirtildiği üzere Karadeniz'in kıyısında yer alır. Burada tüccarlar bulunur⁴³. Bunlarla birlikte Hudûdü'l-Âlem'de Kıpçakların, Peçeneklerinde kuzeyinde yaşadıkları, onların yaşadıkları bölgelerin kuzeyinde ise hiçbir canlının bulunmadığı belirtilmektedir⁴⁴.

³⁹ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s.77.

⁴⁰ İbn Rüste, *a. g.e.*, s.104.

⁴¹ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s. 6,120-121.

⁴² *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s.121; Karadeniz Alanların ülkesinin kuzeyinde değil güneyinde bulunmaktadır.

⁴³ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s.121; Kasak (Kaşk) bölgesi olarak ifade edilen bölge Ukrayna, Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'yı da içeren, Don, Dinyeper, Volga, Ural ve Terek gibi büyük nehirlerinde bulunduğu sahadır. Kasak veya Kaşk olarak verilen ad, Kossaklar, Kozaklar veya Rus Kazakları olmalıdır. Kossaklar IV. yüzyıldan sonra bahsedilen bölgelerde Rus Devletine vergi ödemeyen ancak askerlik faaliyetlerinde bulunan topluluktur: Hanife Erdoğan, "Kozaklar: Milli Kimlik ve Sosyo-Kültürel Yaşam", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2020, Cilt: 13, Sayı: 32, s. 1427-1429.

⁴⁴ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s.55.

Azak Denizi, Kerç Boğazı ve İstanbul Boğazı Vasıtasıyla Karadeniz'in Tarifi:

Karadeniz'le birlikte bir boğaz ile (Kerç Boğazı) bağlandığı Azak denizi hakkında bilgilerde seyyah ve coğrafyacıların kaleminde yer almıştır. Seyyahlardan Ebû Hâmit Muhammet el-Gırnâtî (1080-1169) 12. yüzyılda Afrika, Anadolu, Ortadoğu gibi çeşitli yerlere yaptığı seyahatlerde edindiği izlenimleri kaleme alırken, Karadeniz hakkında da bazı bilgiler aktarmıştır⁴⁵. Gırnâtî Karadeniz şehirleri hakkında bir açıklama yapmaz iken genel bazı bilgileri nakletmektedir. Bu denize *Bahr-ı Esved* yani Karadeniz denmesinin sebebinin denizin uzaktan siyah renkte görünmesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Ancak denizin suyu ele alındığında suyun renginin siyah olmadığını anlatmaktadır. Buna karşın Karadeniz'in suyunun aşırı tuzlu olduğu⁴⁶ gibi bir bilgi verir ki Akdeniz'den daha az tuzlu olduğu malumdur.

İbn Rüste Azak Denizinden (Mayutis–Maeotis–Mavtiş) olarak bahsetmiştir. İbn Rüste isabetli olarak Azak Denizinin küçük zannedilen ancak büyük bir deniz olduğunu belirtmiştir. Onun izahına göre Azak Denizi doğu-batı yönünde 300 mil uzunluğunda iken genişliği 100 mildir⁴⁷. Ancak hatalı olarak İstanbul'un, Azak Denizinin çevresinde kurulduğunu da belirtmiştir ki Azak Denizini tarif ederken bu denizde İstanbul yakınlarından nehir gibi akan bir boğaz olduğunu yazmıştır. Genişliğinin 3 mil olduğunu belirttiği bu boğazın suyunun da Akdeniz'e aktığını anlatır⁴⁸. Bu yanlışya düşülmesine neden olan unsurun Azak Denizi ile Karadeniz arasında İstanbul Boğazı gibi bir boğaz (Kerç Boğazı) bulunması olduğunu zannetmekteyiz. İbn Rüste ya her iki boğazı (İstanbul ve Kerç Boğazlarını) birbirine karıştırmıştır ya da İstanbul Boğazının Azak Denizine kadar uzanan bir su yolu olduğu yanlışına düşmüştür.

Dimaşkî Karadeniz coğrafyasını özellikle İbn Havkal ve Mes'ûdî'nin yazdıklarından yola çıkarak tarif etmek istemiştir. Dolayısıyla da İstanbul

⁴⁵ Gırnâtî, Yeditepe Yayınevi, s.1-6.

⁴⁶ Gırnâtî, Büyüyenay Yayınları, s.313.

⁴⁷ İbn Rüsteh, *a.g.e.*, s.104

⁴⁸ İbn Rüsteh, *a.g.e.*, s.104

Boğazının, Azak Denizinin bir uzantısı olduğunu ve Kıbrıs Adasının karşısına kadar uzandığından bahsetmektedir. Ed-Dimaşkî boğazın Karadeniz'e doğru 250 mil uzunluğunda bir körfez oluşturduğunu yazmıştır⁴⁹.

Azak Denizi hakkında Muhammed el-İdrîsî, bu denizin en fazla 6 günde tamamlanabilecek, doğu-batı yönünde 300 mil genişliğinde⁵⁰ ve 100 mil uzunluğunda bir deniz olduğu bilgisini vermektedir⁵¹. Azak Denizi (Maeotis) Hudûdü'l-Âlem'de tuzlu göllerden birisi olarak nakledilir, uzunluğu İdrîsî'nin de kaydettiği gibi 100 mil olarak verilir. Genişliğini ise 30 fersah olarak belirtilmiştir. Bu denizin çevresinin harap halde olduğundan bahsedilmiştir. Esere göre Karadeniz'le bir halîç vasıtası ile birleşen (Kerç Boğazı) Azak Denizi kuzeye doğru Slavların uç sınırında yer almaktadır. Karadeniz diğer bir halîç ile de (İstanbul Boğazı) batı denizi (Akdeniz) ile birleşmektedir⁵².

Yâkût el-Hamevî Karadeniz (Pontus)'den bir körfez çıktığını ve İstanbul surlarından geçerek güney yönünde Biladü's-Şam, Mısır, İskenderiyye ve İfrikiyye'nin yer aldığı Şam Denizi (Akdeniz)'ne ulaştığını belirtmektedir⁵³.

Benzer şekilde İdrîsî Karadeniz'in Konstantinopolis'den başladığı ve Akdeniz'e bir kanalla (İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazını tek bir kanal olarak aktarıyor) bağlandığı tespitini yapar⁵⁴.

13. yüzyılda ise Marco Polo Karadeniz'i bir deniz olmakla birlikte şekli yuvarlak olan bir göle benzetir. Onun izabına göre Karadeniz'in çevresinde farklı lisanlar konuşan farklı kavimler yer alır. Batı bölümünde sıra dağlar olan denizin doğusunda Gürcistan ve onun da doğusunda Hazar Denizi vardır⁵⁵. Rubruklu Willem ise Karadeniz'in kuzey ve güney kesimlerinin ortalarına doğru karanın denize girinti yaptığını belirtir. Kuzeydeki girintinin adının Cassaria (Kırım yarımadasından Hazaryaya veya Caesarea isimleri ile de

⁴⁹ Dimaşqî, *a.g.e.*, s.188.

⁵⁰ Al-İdrisi, *a.g.e.*, s.391.

⁵¹ Al-İdrisi, *a.g.e.*, s.405.

⁵² *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s.6.

⁵³ Hamevî el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 342.

⁵⁴ Al-İdrisi, *a.g.e.*, s.391-392; Her iki boğazı ve Marmara Denizini günümüzdeki gibi değil, Akdeniz ile Karadeniz'i birbirine bağlayan tek parça boğaz/kanal olarak tanımlamaktadır.

⁵⁵ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi II*, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 21, 221.

bahsedilmektedir), güneydekinin Sinopolis (Sinop) olduğu tespitini yapmıştır. Karadeniz'in güneyinde Sinop haricinde de denize uzanan burunlar bulunduğu gibi, kuzeyinde Kerson (Sivastopol)'dan Tana nebrinin ağzına kadar (Azak Denizini Tana/Don nebrinin devamı olarak algıladığını ve burada Kerç Boğazını kastettiğini düşünüyoruz) olan bölgede de burunlar olduğunu belirtmektedir. Sinop ile Cassaria arasının 300 mil olduğunu yazar. Cassaria'dan Sinop'a ve oradan İstanbul'a veya Gürcü limanlarına (İberia topraklarına) gidebilmek için de 700'er mil katetmenin gerekli olduğunu belirtmektedir⁵⁶. Gerçekte Kırm yarımadasında bulunan Suğdak limanından hareketle Sinop limanına ulaşmak isteyen bir kişinin katetmesi gereken doğrusal mesafe yaklaşık 190 mil iken, Sinop ile İstanbul ve Gürcistan'ın Batum limanı arası mesafe olarak 330 mildir. Böylece Suğdak'tan Sinop'a ve oradan İstanbul veya Batum'a gitmek isteyen bir gemi yaklaşık olarak 520 millik bir mesafe katetmelidir.

Ebü'l-Fidâ kendisine ulaşan bilgilerden naklen İstanbul Boğazı ve Marmara'yı anlatırken Akdeniz'e ve Karadeniz'e açılan boğazlar arasındaki mesafenin 710 mil olduğunu aktarır⁵⁷. Burada Akdeniz'e açılan boğaz Çanakkale Boğazı olmakla beraber Karadeniz'e açılan Boğazdan kastedilenin Kerç Boğazı olduğu kanaatindeyiz. Keza Çanakkale Boğazı ile Kerç Boğazı arasındaki doğrusal deniz yolu yaklaşık 700 mildir. Ebü'l-Fidâ Kırım Denize kendi döneminde Karadeniz denildiğini de ifade etmektedir⁵⁸. Ayrıca eserinde Azak Denizinden de bahsetmektedir ki Kırım Denizi olarak ifade ettiği deniz Karadeniz'dir⁵⁹. İbnü'l-Verdî ise Kırım Denizi (Azak Denizi) ile Karadeniz'in İstanbul Boğazına kadar toplam uzunluğunun 1.500 mil olduğunu belirtir⁶⁰.

İbn Fazlullah el-Ömerî Kıpçak ülkesini tarif ederken bu ülkenin sınırlarının doğuda Çin'e kadar olduğunu ve Kıpçak ülkesinin kuzeyinde Saklapların (Sekalibe–Sakalibe–Slavlar) topraklarının, güneyinde ve Horasan'ın, batısında ise Rum Denizinden (Akdeniz) Kırım'a kadar olan bir körfez bulunduğunu (Ege, İstanbul Boğazı ve Kırım'a kadar Karadeniz)

⁵⁶ Ruysbroeckli Willem, *a.g.e.*, s. 77-78,84.

⁵⁷ Ebu'l-Fidâ, *a.g.e.*, s.45.

⁵⁸ Ebu'l-Fidâ, *a.g.e.*, s.46.

⁵⁹ Ebu'l-Fidâ, *a.g.e.*, s.44-46.

⁶⁰ Ibn al-Vardi, *Fragmentum Libri Margatira Mirabilium (Kharidat al-aja'ib wa-faridat al-ghara'ib)*, Translation of Fragments by Corolus Johannes Tornberg, Excudebant Regiæ Acedemicæ Typographi, Uppsala 1835, s. 53.

yazar⁶¹. Karadeniz'in İstanbul Boğazından itibaren Kırım Yarımadasına kadar bir körfez olarak nitelenmesi veya boğazlardan itibaren Doğu Akdeniz yönünde bir körfezin bulunduğu bilgisinin aktarılması farklı kaynaklarda da göze çarpmaktadır.

Nitekim İbnü'l-Verdi de Karadeniz'in (Nitesch–Nitaş–Trabitsendeh) Suriye tarafından başladığını ve İstanbul'a kadar uzandığını belirtir. Ayrıca buranın 6 mil genişliğinde olduğundan bahseder⁶² ki boğazın en geniş yerinde bile iki kara arasında 6 mil mesafe olmamakla birlikte bahsedilen mevkiinin Çanakkale Boğazı olması ihtimal dâhilindedir.

14. yüzyılda Hans Johannes Schiltberger Karadeniz'i Büyük Deniz olarak niteler ve Tuna ile diğer pek çok nehrin bu denize döküldüğünü belirtir⁶³. 1338 yılında Frensisken Rahip Pascal of Vittoria arkadaşına yazdığı ve Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Azak (Tana) şehrine varmak için İstanbul'dan çıktığı yolculuğu anlattığı mektupta, Karadeniz'in "dipsiz" olduğundan bahsetmektedir⁶⁴. Bunlarla birlikte 15. yüzyılda İbn Arabşah da Marmara Denizi ve boğazlar geçildiğinde Karadeniz'e girildiğini aktarır⁶⁵. Boğazlardan ve Marmara'dan bahseden bir diğer müellif Ebû Hâmit Muhammet el-Gırnâtî'dir. Akdeniz'in Karadeniz'e çıktığını belirten Gırnâtî, bu iki denizin birleştiği yerden (Mecma'u'l-Bahreyn) bahseder⁶⁶ ki burası Marmara Denizi ile İstanbul ve Çanakkale Boğazlarıdır. Gırnâtî bahsettiği bu mevkiinin uzunluğunu 20, enini ise 3 fersah olarak kaydetmiştir⁶⁷. İbni Arabşah denizin genişlediği bu noktadan hareketle Deşt'e (zamanın Altın Orda toprağı olan Kırım, Azak Denizi sahası), Gürcistan'a (Gürc) ve

⁶¹ Fazlulllah el-Ömerî, Ş., *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l-Ebsâr)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s.123.

⁶² İbn al-Vardi, *a.g.e.*, s.52-53.

⁶³ Schiltberger, J., *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.175.

⁶⁴ Pascal of Vittoria, *A Missionary Franciscan In Tartary, To His Brethren of The Convent of Vittoria, 1338, Cathay And The Way Thither: Being A Collection Of Medieval Notices Of China*, Volumes III, Translated and Edited: Colonel Sir Henry Yule and Henry Cordier, Hakluyt Society, London 1914, s.81.

⁶⁵ İbni Arabşah, *a.g.e.*, s. 312.

⁶⁶ Gırnâtî, Büyüyenay Yayınları, s.309.

⁶⁷ Gırnâtî, Büyüyenay Yayınları, s.309.

Kafkasya'ya (Çerkesya) kadar ulaşılabilirdiğini belirtmektedir. Denizyolu ile Akdeniz'den Karadeniz'e geçmek için farklı bir yol bulunmadığı bilgisini de aktarmaktadır⁶⁸.

Hamdullah el-Müstevfi'nin belirttiğine göre Eski Yunanlılar tarafından Pontus olarak adlandırılan⁶⁹ Karadeniz'in suları İstanbul Boğazına gelir, buradan geçerek Akdeniz'le birleşir⁷⁰. Ebü'l-Fidâ Karadeniz'in Akdeniz'e doğru aktığını ve bu yönlü bir yolculukta daha hızlı ilerlenebilecek iken Akdeniz'den Karadeniz'e yapılan yolculukta Karadeniz'den gelen suyun akıntısı ile karşılaşıldığından daha yavaş hareket edileceğini anlatmaktadır⁷¹.

İbn Fazlullah el-Ömerî de Karadeniz'den bahsederken, Anadolu'nun (Diyar-ı Rum) İstanbul Boğazından başlayarak uzanan Karadeniz'in güneyinde kaldığını ve bu denizin etrafının dağlık olduğunu belirtmektedir⁷². Ömerî, Karadeniz'den farklı kaynaklarda da zikredilen Naytaş (Bahr-i Nitaş) ismi ile bahsederken Karadeniz için "Manitaş" adını da kullanmıştır⁷³. Bahr-i Nitaş veya Naytaş isimleri ile Karadeniz ifade edilmekte iken el-Ömerî tarafından kaydedilen 'Manitaş' ismi farklı kaynaklarda da geçen 'Maeotis' kelimesinin farklı bir söyleyiş şekli olabilir; ki Maeotis'den kastedilen daha önce de belirttiğimiz üzere yalnızca Azak Denizidir. Ömerî ya da bazı diğer yazarlarca kendi dönemlerinde Karadeniz ile Azak Denizi arasında bir ayırım güdülmemiş olduğunu da gözlemlemekteyiz.

Dimaşkî'nin anlatımına göre Karadeniz ve Azak Denizi, rüzgârları değişiklikler gösteren ve şiddetli dalgaları olan denizlerdir. Bu denizlerde seyreden gemiler batma tehlikesi ile karşılaşabilirler ve bu durum gemicileri korkutmaktadır. Bu denizlerin kıyılarında, daha kuzeyde yer alan Türk topraklarından köleler getirilerek bunun ticareti yapılır. Dimaşkî'ye göre Karadeniz, İstanbul Boğazı girişinden doğu yönünde 580 fersah veya 1.740 mil uzunluğundadır ki bu 90 günlük yolculuk gerektirecektir. Genişliği ise 200

⁶⁸ İbni Arabşah, *a.g.e.*, s.312.

⁶⁹ Hamd-Allah Mustawfî, *a.g.e.*, s. 229-230.

⁷⁰ Ebu'l-Fidâ, *a.g.e.*, s.43; Dimaşkî, *a.g.e.*, s.192.

⁷¹ Ebu'l-Fidâ, *a.g.e.*, s.43.

⁷² Fazlullah El-Ömerî, Ş., *a.g.e.*, s.131.

⁷³ Fazlullah El-Ömerî, Ş., *a.g.e.*, s.131,157.

mildir⁷⁴. İstanbul'daki gemiciler iyi bir rüzgâr olmazsa Karadeniz'e açılmazlar⁷⁵. Karadeniz'in batı kıyılarında Ruslara ve haydutlara ait yedi bölge bulunur. Bunlar Hıristiyan Ruslardır. Bu bölge çevresi limanlarla, kasabalarla, köylerle, üzüm bağlarıyla, çayırlarla, tarlalarla ve ekilebilir ovalarla kaplıdır⁷⁶.

Hazar Denizi ile Karadeniz Hakkındaki Betimlemeler:

İslam coğrafyacıları tarafından İslam coğrafyası öncelenecek yapılan açıklamalarda Hazar Denizi ve çevresi hakkındaki bilgilerin daha fazla yer bulduğu gözlemlenmektedir. Çünkü bu dönemlerde sözü edilen coğrafyadaki bazı devletler ve hanlıklar arasında İslam'a yönelme yoğunlaşmış ve bu bölgelerde artan irtibat sayesinde elde edilen ve aktarılan bilgiler de İslam coğrafyacılarının kalemlerinde yer bulmuştur. Ancak bu eserlerin bazılarında Hazar Denizi ile Karadeniz coğrafyalarının birbirinden tam olarak ayırt edilemediği görülmektedir.

İslam coğrafyasına katılmasından ötürü diğer İslam coğrafyacılarının da tafsilatlarında Hazar Denizi ve çevresinde yer alan şehir, kasaba, liman, yollar ve dökülen nehirlerinden fazlaca zikredilirken, Karadeniz ile ilgili benzer açıklamalara rastlayamıyoruz. Eldeki bilgilerde de bir yeknesaklık mevcut değildir.

Bilgiler aktarılırken kullanılan yöntemler coğrafyacılardan coğrafyacıya göre değişmektedir. Örneğin Hurdazbih anlatılarında Bizans Devleti'nin "thema" sistemine vurgu yaparak idari ve askeri olarak bölgenin taksimatı üzerinden açıklamalarda bulunmuştur⁷⁷. İstanbul'u merkez kabul ederek yaptığı açıklamalarında Hurdazbih, Bizans İmparatoruna bağlı on dört bölge olduğunu belirtir. Bu bölgelerden bazıları Karadeniz Coğrafyasında veya

⁷⁴ Dimaşqî, *a.g.e.*, s.165-166.

⁷⁵ Ebu'l-Fidâ, *a.g.e.*, s.45.

⁷⁶ Dimaşqî, *a.g.e.*, s.165-166.

⁷⁷ Thema Sistemi: 7. yüzyılda İmparatorluk topraklarına yapılan saldırılara karşı askeri amaçlı olarak İmparatorluğun askeri taksimatını planlamak üzere yapılan düzenleme (*eksarklık*) iken 9. yüzyıldan itibaren eyalet sistemi şeklinde *thema* olarak adlandırılmaya başlamıştır: Aleksandr Aleksandroviç Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Tevabil Alkaç, İstanbul 2016, s. 264-268; Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem*, Thema Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 275-276.

yakın çevresinde yer alırlar. Örneğin Eflacuniyye (Paflagonya) bölgesi Anadolu yarımadasının Orta Karadeniz bölümünde ve Batı Karadeniz bölgesinin bir kısmında yer almaktadır. Bu bölgede beş kale bulunduğunu belirtir ki bu kalelerden birisinin Sinop bir diğersinin Amasra olması muhtemeldir. Hurdazbih'in belirttiği bir diğers bölge "Ufta Mati Bölgesidir (Optimatoi Themasi)" ki Nukumudiyye'nin (İzmit)'in bulunduğu bölge burası olmakla beraber 3 kale daha yer almaktadır. Nikiyye (İzmit) Şehrinin bulunduğu Ubsik (Opsikion Themasi) olmakla birlikte 10 kale bulunan bölgede Nikiyye şehrinin denize 8 mil uzaklıkta bulunduğundan ve uzunluğu 12 mil olan İzmit Gölünden bahseder. Karadeniz'e sahili olmamakla beraber Ankara'yı da içine alan Bukular (Bukellarion Themasi), içinde Kaluniyye kalesinin ve beraberinde on altı kalenin daha bulunduğu Erminiyyak (Armeniakon Themasi) ve altı kalesi olan (ki bunlardan bir tanesi de Trabzon'dur) Haldiye (Haldia veya Khaldia Themasi) İbn Hurdazbih tarafından belirtilen diğers bölgelerdir⁷⁸. Eserinin İstanbul'u konu alan bir bölümünde ise İbn Havkal, şehirde dört hapisanenin bulunduğundan bahseder ki hapisanelerin isimleri Thema isimleri ile tutarlıdır [Traklis (Thraceion), Obsik (Obsikion), Bulklar (Bucellair), ve Numero]⁷⁹.

10. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal Bizans ülkesini geniş bir ülke olarak tarif ederken pek çok Bizans kentinin İstanbul ile Trabzon arasında bulunduğunu kaydeder. Şehirler, kaleler ve yer altı dehlizleri ile tahkim edilmişlerdir. Karadeniz'in güneyinde yer alan bu kentlerin bazıları dağlıktır. Bizans sınırı boyunca olan nehirler bu dağlık arazilerde kıvrımlı olarak akarlar, denize dökülen suları boldur⁸⁰.

Çanakale boğazına ulaşan bir diğers yolun Abidus (Abidos-Abydos)'a vardığından ve buranın ötesinde Halic'ül Konstantiniyye'nin (İstanbul Boğazı) bulunduğundan bahseden İbn Hurdazbih'e göre İstanbul Boğazı, suyu Hazar Denizinden gelen Buntus (Pontus-Karadeniz) adlı denizdir ve

⁷⁸ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s.90-92; Kaluniyye: Bugün Giresun İlinin Şebinkarahisar İlçesi (Colonea-Koloneia), Hurdazbih'in belirttiğinin aksine ayrı bir themadır.

⁷⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s.181-187.

⁸⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s.303

genişliği 6 mil olan boğazın kenarında bir şehir vardır⁸¹. Tanımlamadaki hata aşıkârdır. Hurdazbih İstanbul Boğazının, muhtemelen Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazıyla beraber Hazar Denizinden Şam Denizi'ne (Akdeniz) kadar 320 mil uzunluğunda olduğu yönünde bir betimleme yapmıştır. Akdeniz'den gelindiğinde İstanbul'a, aksi yönde Çanakkale boğazına girildiğini belirtir ki yön tarifi doğrudur. Abidos'a (Çanakkale) gelindiğinde boğazın daraldığını ve bu mevkiinin İstanbul'a uzaklığının 100 mil olduğunu kaydetmiştir⁸².

İbn Hurdazbih, muhtemelen kartografya bilgisinin eksikliğinden ya da kendisine aktarılan bilgilerin hatalı olmasından kaynaklı olarak coğrafyanın büyüklüğünü gözetemeyerek Buntus (Pontus-Karadeniz) ile Hazar Denizini farklı denizler olarak ortaya koyamamıştır. Yukarıda da izahına çalıştığımız gibi İbn Hurdazbih haricindeki İslam coğrafyacıları tarafından da Karadeniz coğrafyasının pekiyi bilindiği kanaatinde de değiliz. Yapılan tanımlamalar ve verilen bilgilerde genel olarak Karadeniz'in nerede başladığı ve nerede bittiği belli değildir.

Nehirler ve Karadeniz ile Hazar Denizi Bağlantısı Hakkında:

Mes'ûdı Karadeniz ve Hazar Denizinin birbirinden farklı olduğunu aktardıktan sonra bu iki deniz hakkında ayrı ayrı açıklamalarda bulunmuştur. Karadeniz'e dökülen Don Nehrinden (Tanayis) bahseder⁸³ ki bu nehir Karadeniz'in bir parçası olan Azak Denizi'ne dökülmektedir. Azak Denizinin bazıları tarafından bir göl olarak aktarıldığını aktarır⁸⁴. Azak Denizin uzunluğunun 3 mil, eninin 100 mil⁸⁵, Karadeniz (Pontus)'in ise Trabzon'dan Bizans arazisi boyunca uzunluğunun 1100 mil ve eninin 300 mil olduğunu kaydeder. Don Nehri Karadeniz'in daha kuzeylerinde yer alan dağlardan ve

⁸¹ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s.88

⁸² İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s.88-89

⁸³ Mes'ûdı, *a.g.e.*, s.28

⁸⁴ Mes'ûdı, *a.g.e.*, s.36

⁸⁵ Mes'ûdı, *a.g.e.*, s.36

büyük bir gölden gelerek 300 fersah uzunluğunda akar ve Karadeniz'e dökülür⁸⁶.

Ebü'l-Fidâ Karadeniz'e sularını boşaltan nehirlerden Tuna, Dinyeper (Özi Nehri) ve Don Nehirlerinden de bahseder. Sakçı (Isaccea) şehrinin kuzeyinden geçen Tuna Nehri denize dökülür. Bu nehrin hacmi Fırat ve Dicle nehirlerinin toplam büyüklüğünden fazladır. Dinyeper Nehri Sarikirman (Chersonese-Kerson-Sivastopol-Akyar) ile Akçakirman (Akkerman) arasından Karadeniz'e dökülür. Don nehri ise kuzeyden gelerek Azak şehrinin batı kısmından Azak Denizi'ne dökülür. Daha doğusunda İdil (Volga) Nehri bulunur⁸⁷.

Bunlarla ek olarak diğer bir İslam coğrafyacı Ali bin el-Hüseyn bin Ali el-Mes'ûdî, Karadeniz ile Hazar Denizini daha doğru bir şekilde niteleyebilmekte ve birbirinden farklı olduklarını ortaya koyabilmektedir. Mes'ûdî eseri Muruc ez-Zehab'de Hazar Denizi ile Azak Denizi (Mayutis-Maeotis) ve Konstantiniye Körfezi'nin bitişik olduğu iddiasının doğru olmadığını belirtmektedir. Ona göre Hazar Denizi küçük bir denizdir ve hakkındaki her şey bilinmektedir. Diğer denizlerle bağlantısı yoktur. Ruslar bu denizde gemiler ile çevre ülkelere seferler yapmaktadırlar⁸⁸. Dönem müelliflerinden Şeref el-Zaman el-Mervezî'nin aktardığına göre Ruslar Hazar Denizi'ne açılarak gemileri ele geçirirler ve bu gemilerdeki malları yağma ederler. Karadeniz'de yer alan İstanbul'a yelken açarlar⁸⁹. Mes'ûdî'nin savı; Hazar Denizinin Azak Denizine ve Karadeniz'e, oradan da boğazlara bağlantısı olmuş olsaydı, Rusların Karadeniz'e çıkmış olmaları gereksizdi. Hazar Denizinden ve bu denizin boğazlarla bağlantılı olduğundan bahseden diğer müelliflerin bu denizden kastettiğinin Azak Denizi ve Karadeniz

⁸⁶ Mes'ûdî, *a.g.e.*, s.36

⁸⁷ Ebu'l-Fidâ, *a.g.e.*, s.71

⁸⁸ Mes'ûdî, *a.g.e.*, s.78

⁸⁹ Sharaf el-Zaman Tahir Marvazi, *China, The Turks and India*, Arabic Text (circa A.D. 1120), English Translation and Commentary V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, London 1942, s.36.

(Pontus) olması ihtimalini belirtir⁹⁰. Mes'ûdî bu noktada Azak Denizi ile Hazar Denizi'nin birleşik olduğu iddiasının yanlış olduğunu açıkça belirtmiştir⁹¹. Mes'ûdî düşüncesini şu şekilde temellendirme yoluna gitmiştir:

Ben, gerek Hazar topraklarına giden tacirlerden ve gerekse Mayutıs [Azak] ve Pontus [Karadeniz] denizleri üzerinden Rus, Bulgar [Burgur/Burguz] topraklarına giden hiç kimsenin Hazar Denizi'nin bu denizlerden herhangi biriyle birleştiğini veya sularının birbirine karıştığını söylediğini görmedim⁹².

Önceki yazarların ve çağdaşların birçoğunun eserlerinde suyunu Mayutıs'dan alan Konstantiniyye Körfezi'nin Hazar Denizi'ne birleşik olduğu şeklinde iddialara rastladım. Bunu his yoluyla mı, yoksa karşılaştırma ve istidlale dayanarak mı söylediklerini bilmiyorum. Yoksa Rusları ve komşularını bu deniz sabilinde yaşayan Hazarlar mı zannettiler, onu da bilmiyorum. Ben orada Abeskundan-ki Cürcan sabilidir-gemiyle Taberistan ve diğer yerlere gittim. Karşılaştığım akıllı başında, terbiyeli her tacire, her gemiciye bu konuyla ilgili sorular sordum. Hepsi de bana oraya Rus gemilerinin Hazar Denizi'ne girdiği yoldan başka yol olmadığını söyledi. Azerbaycan, er-Ran, Baylekan, Berdaa, Deylem, Gıl, Cürcan ve Taberistanlılardan bazıları aynı şeyi söylediler⁹³.

Böylelikle dönemin yazarlarından Mes'ûdî de bu denizlerin coğrafyaları hakkındaki belirsizliğe değinerek diğerlerine oranla daha doğru açıklamalara eseri Müruc ez-Zebeb'de yer vermiştir. Mes'ûdî, İstanbul Boğazı ile Hazar Denizinin birbirine bağlı olduğunu iddia edenlerin belki de bu tanımlamalarındaki kasıtlarının Karadeniz ve Azak Denizi olduğunu ifade etmektedir⁹⁴. Her halükârda Karadeniz ile Hazar Denizi arasında doğrudan su yolu vasıtası ile ulaşım sağlanamamakla birlikte Don ve Volga nehirleri arasındaki karayolu hattı aşıldıktan sonra her iki deniz arasında geçiş yapılabilmekteydi. Yani Mes'ûdî'nin belirttiğinin aksine Ruslar Karadeniz'in

⁹⁰ El-Mas'udi's Historical Encyclopedia, *Meadows of Gold and Mines of Gems*, Translated From The Arabic. Aloys Sprenger, Vol.I, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London 1841, s.420-421; Mes'ûdî, *a.g.e.*, s.78

⁹¹ Mes'ûdî, *a.g.e.*, s.38-39

⁹² Mes'ûdî, *a.g.e.*, s.38-39

⁹³ Mes'ûdî, *a.g.e.*, s. 420-421.

⁹⁴ El-Mas'udi, *a.g.e.*, s.39-40.

kuzey bölgesinde hem Azak Denizi yönünde Don Nehri boyunca ve hem de Volga üzerinde gemilerle yolculuk ediyorlardı.

Ortaçağın bu dönemlerinde Don ve Volga nehirleri arasında ulaşım gerçekleştirildiği bilinmekteydi. Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bağlantı olduğunu kaydeden müelliflerin ifadeleri bu duruma dayanıyor olmalıdır. Özellikle 9. yüzyıldan itibaren Kiev'deki Rus bölgesinden Dinyeper Nehri vasıtasıyla Karadeniz'e inen Ruslar, Hazar Denizine ulaşabilmek için Azak Denizine girdikten sonra Don nehrine yöneliyor olmalıdırlar. Buradaki kıstak aşıldıktan sonra Volga Nehrine geçiliyordu. Hazarların bu güzergâhtan gelen saldırıları engellemek maksadıyla 'Sarkel' olarak bilinen mevkide bir kale inşa ettikleri bilgisine sahibiz. Bu kale 9. yüzyılda Hazar Devleti tarafından Bizans İmparatorluğundan destek alınarak inşa edilmişti⁹⁵.

Karadeniz'e dökülen Dinyeper ve Don nehirlerinden Moğolların Avrupa'ya kadar gelerek Adriyatik kıyılarına ulaştığı 13. yüzyılda, Vatikan tarafından Moğollara gönderilen elçilerden Rahip Johann de Plano Carpini de bahseder. Carpini 1245-1246 yıllarında geçtiği bölgeyi Kuman Ülkesi olarak niteler ve dümdüz, çok geniş ve uzun bir saha olduğunu belirtir. Bu sahada Don ve Dinyeperle birlikte toplam dört nehir akmaktadır ki diğer iki nehir [İdil (Volga) ve Yayık (Ural)] suyunu Hazar Denizine boşalttığı halde Carpini hatalı olarak bu dört nehrin de Karadeniz'e aktığı bilgisini aktarır. Veyahut bu hata Karadeniz ile Hazar Denizinin birleşik olduğu yanlışından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu nehirlerin içlerinde bol miktarda balık da bulunan oldukça büyük nehirler olduklarını belirtir. Kuman ülkesini tarif ederken bu ülkenin güneyinden “Alanlar, Çerkezler, Hazarlar, Grekler, Konstantinopol, Gürcistan, Ermenistan, Türk ülkesi, saçlarını tamamen kazıyan

⁹⁵ F. Donald Logan, *The Vikings in History*, Routledge, London 1991, s. 200-201; Osman Karatay, “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, *Belleten*, LXXIV/269, Nisan 2010, s. 72-74; Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Çev. İlhan Arslan, Post Yayın Dağıtım, İstanbul, 2020, s. 109-110; Artamonov, Mihail İllarionoviç, *Hazar Tarihi (Türkeler, Yahudiler, Ruslar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 386-387; Oktay Çerezci, J. Özlem, “Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı. 28, 2019, s. 1-6.

*Burtaçlar ve ayrıca Ziclerin ülkesi*⁹⁶ olarak bahseder ki konumuz olan Karadeniz çevresi söz konusu dönem coğrafyası ve toplulukları özet olarak bu şekilde belirtilebilir. Ancak daha bu yüzyılın sonlarına doğru kendi notlarını kaleme alan Marco Polo, bölgede artık Kumanların yerine Moğolların (Tatarlar) hüküm sürdüğünü kaydetmiştir⁹⁷. Buna benzer bir kayıt da Rubruklu Willem tarafından tutulmuştur. Karadeniz'in kuzey bölgelerinde daha önce Kumanların yaşadıklarını ve bölgedeki bazı kale ve şehirlerden haraç aldıklarını belirtir. Ancak bir tacir tarafından kendisine aktarılanlara göre Moğolların gelişi ile Kumanlar sahillere doğru kaçmışlar ve hatta açlıktan birbirlerini dahi yemişlerdir⁹⁸.

Sonuç

İyi bir coğrafya bilgisi, tarihi doğru tanımlayabilmek için vazgeçilmez bir unsurdur. Sadece Karadeniz hakkında değil, tüm dünya coğrafyası hakkındaki tarihi kayıtlarla ilgilenirken son derece titiz bir çalışma yapmak gerekmektedir. Zira üzerinde çalışılan dönemin yazarlarının benzer konular hakkında farklı açıklamalarda bulduklarına rastlanmaktadır. Karadeniz özelinde bu durum daha da göze çarpmaktadır. Coğrafi tanımlamaya temel teşkil eden algı biçimini idrak etmeden konuyu ele almak çalışma sonucunun hatalı olmasına neden olabilir. Bundan dolayı özellikle çeviri eserler dikkatle gözden geçirilmeli ve varsa farklı dillerdeki çeviriler ve eldeki kaynaklar karşılaştırmalı olarak incelenmelidir. Çalışma yaparken müellifin hangi saikle konuyu ele aldığı, eserin kaleme alındığı dönemin siyasi yapısı gibi etkenler olabildiğince göz önünde bulundurulmalıdır. Çalışmamızı hazırlarken edindiğimiz kanaat kaynakların kaleme alındığı dönemlerde dünya üzerindeki suyolları, deniz ve gölleri kategorize etmeye, farklı ad ya da tanımlamalarla birbirinden ayrı olduklarını vurgulamaya yönelik bir gayretin olgunlaşmadığı yâda bu tür tanımlamalara ilişkin birbirinden farklı yöntemler izlendiğidir. Bazı müellifler bugün olduğu gibi Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz gibi ayrımlar yerine dünya denizlerini bir bütün olarak kabul etmektedirler. Buna

⁹⁶ Johann de Plano Carpini, Moğol Tarihi ve Seyahatname, Çev. Ergin Ayan, Trabzon 2000, s.109,110,113.

⁹⁷ Marko Polo. Marko Polo Seyahatnamesi II, s.221.

⁹⁸ Ruysbroeckli Willem, *a.g.e.*, s.85

göre Karadeniz, Akdeniz ve hatta Hazar Denizi bu bütünün devamıdır. Temel manada hatalı sayılmayacak bu tanımlama denizlerin sınırlarının tarifinde sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bugünkü algımıza yakın bazı ifadelerle karşın Hazar Denizi'nin Karadeniz'in devamı gibi görüldüğünü ya da Karadeniz sınırlarının Suriye'ye kadar uzandığını anlatan çalışmalar da göze çarpmaktadır. Denizlerin tanımı çoğunlukla etrafındaki halkların ya da bilinen bir şehrin ismi ile yapılmaktadır (Trabzon Denizi, Kıpçak Denizi, Gürziyan Denizi, Şam Denizi gibi ifadelerle). Ayrıca dönemin siyasi konjonktürü göz ardı edilmemelidir. İslam coğrafyacıları ve tarihçilerinin Karadeniz hakkında aktardıkları İslam fetihlerini takip eden dönemde yoğunlaşırken, bunlarla birlikte tüm coğrafyacı ve tarihçiler arasında gezip gördüklerini kaleme alanlar ya da kendilerinden önce yazan seyyah ve coğrafyacılarından elde ettikleri bilgileri aktaranlar da bulunmaktadır.

Kaynaklar

A. Beril Tuğrul, “Karadeniz’de Enerji Politikaları”, Bölgesel ve Uluslararası İşbirliği Sahası Olarak Karadeniz, Ed. M. Hacısalihoglu, Balkar & Tümbifed, İstanbul 2020, s. 131-142.

Ahmet b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* (Ülkelerin Fetihleri), Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Ak, M., “Osmanlı Coğrafyasında İki Yer Adı (Bahr-İ Kulzüm/Kurzüm) Üzerine”, *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, İstanbul 1996.

Al-İdrisi, *Nuzhat al-Mushtaq fi Iktirah al-Afaq*, Traduite de L'Arabe en Français P.A. Jaubertas Geographie d'Edrisi, 2. Cilt, Paris, 1836-40.

Aleksandr Aleksandroviç Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Tevabil Alkaç, İstanbul 2016.

Artamonov, Mihail İllarionoviç, *Hazar Tarihi (Türkler, Yahudiler, Ruslar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem*, Thema Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

Dimaşqî, Muhammad Ibn-Abî-Ṭâlib, *Manuel De La Cosmographie Du Moyen Âge, Traduit de L'Arabe "Nokbbet ed-Dabr Fi 'Adjaib-il-Birr Wal-Bab'r"*, ed. M.A.P. Mehren, (Copenhauge-Paris-Leipzig, 1974).

Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C: 1, Beyrut 1977.

Ebû Hâmit Muhammet el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tercüme-i Tuhfetü'l-Elbâb ve Nubbetü'l-A'cab)*, Haz. Doç. Dr. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2015.

Ebû Hâmit Muhammet El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetü'l-Elbâb ve Nubbetü'l-A'cab)*, Haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

Ebu Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tabkîku Mâ li'l-Hind (Bîrûnî'nin Gözâiyle Hindistan)*, Çev. Kıvameddin Burslan, Yayına Hazırlayan ve Notlandıran: Ali İhsan Yitik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Büldân: Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

El-Mas'udi's Historical Encyclopedia, *Meadows of Gold and Mines of Gems*, Translated From The Arabic. Aloys Sprenger, Vol.I, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London 1841.

F. Donald Logan, *The Vikings in History*, Routledge, London 1991.

Fatih Aksoy, *Osmanlı Öncesi Dönemde Trabzon Şebri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Elazığ 2009.

Fazlullah El-Ömeri, Ş., *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Geleceğin Dünyasında Bilimsel ve Mesleki Çalışmalar (Doğa Bilimleri ve Ziraat), Ed. Oktay Erdoğan, M. Lütü Avsever, Ekim Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2018.

H. İbrahim Gök, "XIII ve XIV. Yüzyıla Ait Bir Coğrafya Sözlüğü: Merâsidü'l-İttlâ' ve Anadolu'ya Dair Kayıtları", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt.4, Sayı 1, s. 123-160.

Hanife Erdoğan, "Kozaklar: Milli Kimlik ve Sosyo-Kültürel Yaşam", Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2020, Cilt: 13, Sayı: 32, s. 1426-1440.

Hamd-Allah Mustawfi, *Nuzhat al-quliib*, ed. G. Le Strange, *The Geographical Part of al-quliib Composed by Hamd-Allah Mustawfi*, Leiden, 1919.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, Yay. Haz. Vladimir Minorsky, Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul 2008.

Ibn al-Vardi, *Fragmentum Libri Margatira Mirabilium (Kharidat al-aja'ib wa-faridat al-ghara'ib)*, Translation of fragments by Corolus Johannes Tornberg, Excudebant Regiæ Acedemicæ Typographi, Uppsala 1835.

İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyahatnamesi*, Çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. R.Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. M. Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İbn Rüsteh, *el-Alâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

İbni Arabşah, *Acâib'ul Makdûr Fî Nevâib-i Timur (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İsmet Balık, " Karadeniz'e Kıyısı Bulunan Ülkelerin Karadeniz'deki Balıkçılık Yetki Alanları ve Balıkçılık Faaliyetleri", Acta Aquatica Turcica, 15(2), 2019, s. 117-125.

Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, Çev. Ergin Ayan, Trabzon 2000.

Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Çev. İlhan Arslan, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2020.

Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi II*, Tercüman 1001 Temel Eser.

Mesudi, *Muruc-Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D.A.Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Abseni't Takâsım)*, çev. D.A.Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2015.

Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s.21, Erzurum, 2007, s. 169-191.

Murat Ağarı, "İbn Hurdazbih'in el-Mesalik ve'l Memalik'i ve içerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler", Dini Araştırmalar, Cilt.7, s. 237-263.

Murat Keçiş, Cüneyt Güneş, "Bizans Kafkasya'sının Yönetimine Dair Bazı Tespitler", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 2017; (23): s. 9-28.

Oktay Çerezci, J. Özlem, "Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı. 28, 2019, s. 1-22.

Osman Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, LXXIV/269, Nisan 2010, s. 69-108.

Pascal of Vittoria, *A Missionary Franciscan In Tartary, To His Brethren of The Convent of Vittoria, 1338, Cathay And The Way Thither: Being A Collection Of Medieval Notices Of China*, Volumes III, Translated and Edited: Colonel Sir Henry Yule and Henry Cordier, Hakluyt Society, London 1914.

Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, ed. P. Jackson, D. Morgan, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Schiltberger, J., *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Sharaf el-Zaman Tahir Marvazi, *China, The Turks and India, Arabic Text (circa A.D. 1120)*, English Translation and Commentary V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, London 1942, s.36.

Tolga Altuntaş, *İç Su Yollarının Ticari Önemi Dünya'dan Örnekler ve Türkiye İncelemesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Politikası Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul 2019.